

УДК: 81

Көчөрөва Г. О., ф. и. к, доцент, Б. Осмонов ат. ЖАМУ

Т. КАСЫМБЕКОВДУН “СЫНГАН КЫЛЫЧ” РОМАНЫНДАГЫ АДАМ МҮНӨЗҮН КӨРСӨТКӨН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТИЛИСТИКАЛЫК КОННОТАЦИЯСЫ

Биринчиден, конкреттүү чыгармалардагы фразеологизмдердин стилистикасы, стилистикалык коннотациясы изилдөөгө алынбай жүрөт. Экинчиден, адам мүнөзүн, сапатын ачууда антропоквалитативдик фразеологизмдердин мааниси өтө чоң. Үчүнчүдөн, кыргыз сүрөткерлеринен каармандардын мүнөзүн ачууда Т. Касымбеков, Ч. Айтматов, К. Осмоналиевдер өз чыгармаларында фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясын абдан сарамжалдуу, ыктуу пайдаланышкан. Төртүнчүдөн, фразеологизмдерди бул багытта изилдөө кыргыз тилинин өнүгүшүнө, практикалык жагына өз таасирин тийгизет. Макаланы ушул маселелерди эске алуу менен жазылды.

«Сынган кылыч» романында бири-бирине окшобогон тарыхый инсандардын образдары берилген. Макалада образдарды ачууда жазуучу колдонгон фразеологизмдердин семантика-стилистикалык, функционалдык-стилистикалык жагы өтө эле ар түрдүү. Макаланын мазмунун мына ушул маселелер түзөт.

Өзөктүү сөздөр: *фразеологизм, адам мүнөзү, образдуулук, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк, коннотация, фразеологизмдердин стилистикасы, эфемисттик, улуттук колорит, антропоквалитативдик фразеологизмдер, дүйнө таанытуучулук, таалим-тарбиялык.*

Көчөрөва Г. О., к. ф. н., доцент, ЖАГУ им. Б. Осмонова

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ КОННОТАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ОПИСЫВАЮЩИХ ХАРАКТЕР ЧЕЛОВЕКА В РОМАНЕ «СЛОМАННЫЙ МЕЧ» Т. КАСЫМБЕКОВА

В статье затрагиваются следующие вопросы, во-первых, в конкретных произведениях не исследуются стилистические коннотации, стилистика фразеологизмов. Во-вторых, большое значение имеет антропо-квалитативный фразеологизм при выявлении характера и качества человека. В-третьих, из кыргызских художников таких, как Т.Касымбеков, Ч.Айтматов, К.Осмоналиев, при описании характера героев очень эффективно использовали стилистическую коннотацию фразеологизмов. В-четвертых, исследование фразеологизмов в этом направлении с практической стороны имеет большое значение в развитии кыргызского языка.

Также в статье отмечается о том, что в романе «Сломанный меч» даны своеобразные исторические личности, сильно отличающиеся друг от друга. Писатель при описании образов использует семантико-стилистические, функционально-стилистические и другие виды фразеологизмов.

Ключевые слова: *фразеологизмы, человеческие характеры, человеческие отношения, национальный колорит, антропоквалитативные фразеологизмы, стилистика фразеологизмов, эфемизм, использованные фразеологизмы с объяснениями, образность, мировоззрение, образовательно-воспитательный.*

*Kochorova G. O., candidate of Philology Sciences, Associate Prof.,
B. Osmonov Jalal-Abad State University*

**STYLISTIC CONNOTATION THE PHRASEOLOGICAL UNITS DESCRIBING
CHARACTER OF THE PERSON IN THE NOVEL
OF T. KASYMBEKOV «A BROKEN SWORD»**

First, stylistic connotations in the certain works are not investigated, as well as stylistics of phraseological units. Secondly, the great value has qualification of anthropology in a phraseological unit at revealing character and quality of the person. Thirdly, the Kyrgyz writers as T. Kasymbekov, Ch. Aitmatov, K. Osmonaliev at the description of character of heroes very effectively used stylistic connotation of phraseological units. Fourthly, research of phraseological units in this direction from the practical party is of great importance in development of the Kyrgyz language

In the novel « A broken sword » the original historic figures strongly differing from each other are given. The writer, at the description of images, uses semantic-stylistic, functional-stylistic and other kinds of phraseological units.

Key words: *phraseological units, personal characters, human relations, connotation, national coloring, used phraseological units with explanations, phraseology stylistics, imagery, and worldview, socio-educational.*

Психологиялык жана философиялык аспектиден алганда, адамдагы мүнөз жана сапат категориялары – эки башка көрүнүш. Тактап айтканда, мүнөз – адамга гана тиешелүү болгон, анын жүрүм-турумундагы, башка адамдар менен болгон карым-катышындагы, жасаган мамилелериндеги, кыймыл-аракеттериндеги туруктуу психикалык касиеттердин жыйындысы. Мүнөз адамдын кайталангыс, жеке сапаттарынан жана ички рухий байлыгынан көрүнөт.

Ар кандай тилдеги бардык фразеологизмдер сөз сыяктуу эле өзүнө тиешелүү болгон конкреттүү лексикалык ар түрдүү: (он, терс, бир, көп, түз, өтмө мааниге) стилистикалык жактан бейтараптык, стилистикалык боёктуу маанилерге жана конкреттүү грамматикалык категорияга ээ, ошондой эле анын ушул тилдик категориялары анын семантикалык мазмунун түзөт жана ал семантикалык мазмун фразеологизмдин семантика-функционалдык структурасына, сүйлөм менен тексттин мазмунуна көз каранды болот [3].

Бардык тилдин коомдук актыларды тейлөө потенциалын лексикалык кору, грамматикалык категориялары – эң башкысы – ошол тилге тиешелүү тил бирдиктеринин стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү шарттайт. Ал эми тил жарустарынын стилистикалык жагын иликтөө, реализациялоонун ыкмаларын үйрөнүү кайсы тил болбосун анын өнүгүшүн камсыз кылат. Демек, тилдин өнүгүшү үчүн кам көрүүдө анын теориялык жагына караганда, стилистикалык багытына басым жасоо – бирден-бир туура жол. Ал эми тил каражаттарынын стилистикалык маанилерин өтө көп пайдалангандар – акын, жазуучулар. Ошондуктан алардын тил бирдиктерин пайдалануу ыкмаларын, стиль-манераларын үйрөнүү, талдоо эне тилибиздин өнүгүшүнө конкреттүү таасирин тийгизет [1].

Сүрөткерлерибиздин ичинен өзгөчө тил бирдиктери болгон фразеологизмдерди чыгармачылыгында пайдалануу жагынан Т. Касымбеков бөлүп кароого арзыйт. Анын «Сынган кылыч» романы боюнча тилдик да, адабияттаануу багытында да диссертациялар корголуп, көптөгөн илимий эмгектер жаралды. Ошого карабастан, образ

түзүүдө колдонгон фразеологизмдер тууралуу, алардын стилистикалык коннотациясы боюнча сөз кылуу зарылчылыгы бар.

Фразеологизмдердин тилдик категориялары анын семантикасын түзөт. Фразеологизмдин туюндурган мааниси аны түзүп турган компоненттердин семантика-функционалдык структурасына, фразеологизм колдонулган сүйлөм менен тексттин мазмунуна көз каранды болот. Маселен, төмөндөгү сүйлөмдө колдонулган фразеологизмдин компоненттеринин семантикасын сүйлөмдүн маанисине жана фразеологизм өзү туюндурган мааниге ылайык талдап көрөлү. Төмөндөгү сүйлөмдөгү фразеологизмдин семантикасын сүйлөмдүн мазмунуна ылайык талдап көрөлү:

Атам жарыктык - кашың серпиле электе, ичиңди аңтара билген өтө сергек киши (“Адам болгум келет”). Сүйлөмдө катышкан фразеологизм **кашың серпиле электе билген жана ичиңди аңтара билген** деген эки фразеологизмден турат жана алар бири-бирине синонимдеш. Жогоруда мисалдагы фразеологизмдер полисемиялык туруктуу айкалыштар болгондуктан, адамдын оң же терс сапатын билдириши контекстте гана аныкталат, анткени **акыл-эстүү, билги, көптү билген** деген жана **митайым, куу, айлакер** деген түшүнүктү туюнтат. Адам кандай абалда экендигин (кайгылууубу, кубанычтуубу, ачуусу келип турабы же жайынча эле абалдабы) анын жүзүнөн, көз карашынан, кыймыл-аракетинен, кебете-кешпиринен байкоого болот. Акыл-эстүү, жөн билги адам адамдын абалынын жогорудагы көрүнүштөрүн байкап, ошого ылайык мамиле таап жайгарат. **Каш серпиле электе** фразеологизми адамдын жүзүндөгү өзгөрүү аракеттерине, ал эми **ичиңди аңтара билген** туруктуу айкалышы «юндагыны, ичиндегени каш-кабагына карап билип койгон» маанисине ээ. Жогоруда сөз болгон фразеологизмдер ар башка контекстте оң да, терс да мааниге ээ боло берет, анткени акыл-эсти, сезгичтикти, билимди, тажрыйбаны кандай ишке багыттаса, ал иш жакшы, жаман экенине карабастан аткарылат. Ошол аткарылган иштин мазмуну аркылуу адамдын сапаты аныкталат.

Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы негизги каармандын бири – Абил бий. Ал терс каарман экендиги анын адамдарга кылган астейдил, айлакер, сак мамилесинен, жасаган иштеринен, өз кызыкчылыгы үчүн башкалардын тагдыры менен ойногон жүрүшпөрүнөн байкалат. Жазуучу анын образын ачууда, сапат-мүнөзүн билдирүүдө адамдын оң сапаттарында колдонулган фразеологизмдерди көп колдонот да, фразеологизмдердин көп маанилүүлүгүн пайдалануу аркылуу каармандардагы терс сапаттарын ойдогудай ачып берүүгө жетишет.

- Тилиң ширин, Абил, - деди Шер датка акырын кыр-кыр жетөлүп. Абил бий тилинен бал таамп, ушундайча чечмелеп сүйлөдү. Муну этибарга албай коюу, этек кагып туруп кетүү тайкылык болоруна, кээ болоруна муютту. Шер датка жүйөгө жол тосор шылтоо таба албай: «Ошондой эле болсо го... Сен айткандай эле май көл, сүт көл болсо го, Абил...- деп башы калтылдап отуруп калды. - Көрөбүз бул иштин акырын, дагы эле бизге ордо менен кан төгүшүп ажырым болушубуздан бөлөк арга болбойт, көрөсүң, Абил»... (“Сынган кылыч”).

Контексттен көрүнүп тургандай, Абилдин сөзү жүйөлүү, канчалык акылман, мындай чалкеш иштерди чечүүдө башы бышкан, тажрыйбалуу адамдар отурганына карабастан, ошолордун баарын баш ийдирди, болжогон, биротоло чечип койгон маселенин нугун башка жакка буруп жиберди. Демек, Шер датка Абилге карата

айткандай, **ширин тил**, автор баяндагандай, **тилинен бал тамуу** жөн эле сөз эмес, жашгы да, карыны да, акылдууну да, акылсызды да баш ийдирген акылдуу, көрөгөч сөз. Андай сөз жетик, акылман адамдан гана чыгат. Бирок конкреттүү текстте бул тил бирдиктери (фразеологизмдер) адамдын терс сапатып ачуунун эстетикалык каражаты катары келди.

Адам баласын башка жаныбарлардан айырмалап турган сапаттарынын бири – анын тили жана ой жүгүртүүсү. Ошол сапаты аркылуу адамдын кеп жөндөмүнүн, кеп ишмердигинин, кеп маданиятынын сапатын, деңгээлин ар кандай тил бирдиктеринин ичинен фразеологизмдер өзгөчөлөп, элестүү, таасирдүү сыпаттоого өтө жөндөмдүү экендиги төмөндөгү мисалдардан даана байкалат:

- **О, хазрати, ар заманда ордо тартиби ар башка боло берген... - деп, Казый жем таштап, Нүзүпкө көз кыйыгын сала отуруп, жумшак сөз баштады** («Сынган кылыч»). Бул жерде Казыйдын «**жем таштаган жумшак сөзү**» оңойлук менен эч кимге ишенбеген, жумшарбаган, баш ийбеген Нүзүптү багындырды, Казый көп терс сапаттарына карабастан, чечендик күчү менен Нүзүптү жеңди, өзүнө өтө көп саясий упай топтоого, Нүзүпкө бир аз болсо да жакындап алууга жетишти.

Мында «**жем таштап**» деген фразеологизм сөздү айтууда миң ойлонуп, бир чечкен кылдаттыкты, ошол учурдагы шарт-кырдаалды терең иликтеп, ар тарабын эске алып, адамдардын ой жүгүртүү багытын туура боолголоп, ошого жараша аракет кылгандыкты билдирди. Ал эми «**жумшак сөз**» деген туюнтма адамдардын оюн бир багытка буруп кылдат башталган ишти ийкемдүү, ынанымдуу жүзөгө ашырууну баяндады. Демек, адамдардын сүйлөөсүнө байланыштуу фразеологизмдер жогорку сыяктуу көп кырдуу стилдик-коннотациялык маанилерди туюндуруп, көркөм текстте каармандардын образын, моралдык-психологиялык ал-абалын, акыл парасатын өзгөчө, көркөм, элестүү сыпаттоого көмөк көрсөтөт.

Тил күчүн, сөз күчүн баалагандар, ага ишенгендер, аны эбине келтире колдоно алгандар тилди эң күчтүү курал катары саясий жана маданият багыттарында, мамлекеттик иштерде колдонушкан, каалаган максаттарын тил күчү менен ишке ашырган. Мисалы, өзүнүн кудайы катары эсептеген, анын жакшылыгын эч качан унутпоого чын дилден сөз берип, ансыз өз хандыгын элестете албаган Шералы хандын Нүзүп аталыкты өлтүрүү жөнүндө жарлыгын дал ошол **ширин тилдин, жумшак тилдин** жыйынтыгы катары кароого болот. Демек, тилдин (кептин) күчү ар кандай дипломатиялык иштерди бүтүрүүдө кылыч кесе албаган, ок кезеп өтө албаган түйүндүү маселелерди чечүүдө негизги ролдо ойногондугу (албетте, аны кыябына келтире айта алса) жогорудагы мисалдан даана байкалып турат.

Жогорудагы полисемиялык фразеологизмдер көпчүлүк учурда адамдын оң сапатын, башкача айтканда, акыл-эстүүлүгүн, жөн билгилигин билдирет, анткени Ф. Энгельс айткандай, «Тил – ойдун тикеден-тике чындыгы». Мисалы, **тили ширин** фразеологизми төмөндөгү жагдайларда: жагымдуу, чечен сүйлөгөндөрдү жана жаңы тили чыккан балдарды сыпаттоо учурларында адамдын оң сапаттарын билдирет.

1. **Уккан сайын уккун келет, ал жигит жөнөкөй нерсени да кооз, сулуу кылып көрсөтө алат ширин тили менен** (Оозеки кептен).

2. **Жаңы тили чыгып, тили ширин учуру мунун, керелден кечке менин эрмегим ушул** (Ч. Айтматов).

Бул сүйлөмдөрдөгү фразеологизмдер адамдын оң сапаттарын көрсөткөндүгүнө эч кандай комментарийсиз ынанууга болот.

Акыл-эске байланышкан фразеологизмдер көпчүлүк учурда сүйлөө жөндөмүн, сөз тандоо жана туюнтуу өзгөчөлүгүн көрсөткөн фразеологиялык айкалыштар аркылуу берилип, ал аркылуу адамдын акыл-эсинин сапаты ачылат.

Акыл-эстүүлүктү кепте чагылдыруу максатында колдонулган фразеологизмдер башка антропоквалификативдик фразеологизмдер сыяктуу эле стилдердин бардык түрлөрүндө түрдүү мазмундук топторго бөлүнүү менен колдонулат. Тактап айтканда, адамдын акыл-эстүүлүгү, көрөгөчтүгү, билимдүүлүгү анын кеп ишмердүүлүгүнөн, аракеттеринен, башкалар менен болгон карым-катышынан, мамилесинен, жүрүм-турумунан, көз карашынан көрүнөт.

Ак көрпө жайыл фразеологизми көбүнесе аялзатына тиешелүү болуп, алардын бардык жагынан «жетиктигин, акыл-эсинин молдугун, билермандыгын» жана «март, берешендигин» билдирет. *Аялынын ак көрпө жайылдыгынан адам болуп жүргөнүн билет бекен ошол келесооң?! («Сынган кылыч»)*. Сүйлөмдөн көрүнүп тургандай, Нүзүптүн Шерали хандын аялына карата берген баасы катары колдонулган фразеологизмдин семантикасы аркылуу Шералынын хан гана эмес, адам катары элге аралашып жүргөнү, көпчүлүк учурда анын аялынын аракетинин (кеп-кеңешинин, хандын айланасындагы адамдарга көрсөткөн сыйкорлугунун ж.б.) натыйжасы экендиги даана көрүнүп турат.

Мамиле, карым-катыш аркылуу акыл-эстүүлүктү көрсөтүүчү фразеологизмдерге *жөн билги, сыр билги, көкүрөгү тунук, сакадай бою сары алтын, куйма кулак, жабылуу кара инген* жана башкалар кирерлигин жогоруда шарттуу түрдө белгиледик.

Жөн билги // сыр билги фразеологизмдери белгилүү деңгээлде бири-бирине маанилеш (синонимдеш). Адамдын билимдүүлүгүн, ар кандай иштин көзүн таба билгендигин, башкаларга кылган мамилесин, кимдир бирөөлөргө жасаган карым-катышынын, ишинин белгисин, сапатын билдирет. *Кандай жумуш кылсаң да, сыр билги адам менен кылган ишиңдин жыйынтыгы болот* (Оозеки кептен).

Мындай тематикалык топтогу фразеологизмдердин ичинен *көкүрөгү тунук* фразеологизми «көзү баарына жеткен» түшүнүгүн туюнтат да, жалпы жонунан, акыл-эстүү, көптү билген, ар кандай татаал маселени акыл калчап чече алган адамга карата айтылат, анын сапатын аныктайт. *Жарыктык, Нүзүп абабыз көкүрөгү тунук, көңүлүндөгүнү шар айткан киши эмес беле, ордонун иши оңолсун деп жүрбөдү беле?! Анын түбүнө да түбүң түшкөн ордо, анын кутумдарлары жетпедиби...?! Же аны сиз түшүнбөй турасызбы?! «Сынган кылыч» романында Нүзүптүн мүнөзү, жасаган иштери, турмушка карата ой-дүйнөсү башкаларга окшобогон, акыл-эси жагынан алдына адам салбаган каарман катары сүрөттөлөт. Жогорудагы сөздө автор Мусулманкул ордого батпай, элепке качып келип, «эмчектештери» менен кездешип отурган жерде Абил бийге айттырат. Абил бийдин сөзү аркылуу Нүзүптүн ким экендигин, эмнеге жөндөмдүүлүгүн, акыл-эсинин деңгээлин элестүү да, жеткиликтүү да көрсөтүүгө жетишти.*

Ошентип, белгилүү жазуучу, романист Т. Касымбеков «Сынган кылыч» романында фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясынын кеңири арсеналынан образ түзүүдө, окуя, кубулуштарды баяндоодо, диалог түзүүдө натыйжалуу пайдаланып, чыгармасынын таасирдүүлүгүн, күчтүүлүгүн, эстетикалык табитин жогорулатууга жетишкен.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. I китеп. -Бишкек-Ош, 2000.
2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (Түзүүчүлөр: Ж. Осмонова, К. Коңкобаев, Ш. Жапаров). -Бишкек: КТМУ, 2001. 34-б.
3. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. -Б.: «Кыргызстан - Сорос» фондусу, 1997. 261-б.
4. Касымбеков Т. Сынган кылыч. -Бишкек, 1987.